

חתימת הספר - מאמר חמישי סעיפים כא-כח

יז. יש לחקור בדרכי השגחת ה' ולא במציאותו ורק במפגש עם השגחתו ניתן להגיע לאמונה (כא)

¹⁴²אמר החבר: זה (=העיסוק בדרכי ההשגחה) והדומה לו הוא ממה שטובה החקירה עליו. (וכן לחקור) על איכות דיני ה' בעבדיו, והתלותם במה שתלאם הנביא מהיותו פוקד עון אבות על בנים לשונאיו ועושה חסד לאלפים לאוהביו ולשומרי מצוותיו (ע"פ שמות כד-ה; דברים ה, ח-ט), והעמדת כל חטא מול ענשו ממה שבא במקרא ובמסורות החכמים, ומה מזה ימחל בתשובה ומה לא ימחל, ותנאי התשובה, ומה שייבוא מן היסורים על דרך הנסיון והבחינה, ועל דרך הפרעון על חטא קודם, ועל דרך התמורה¹⁴³ בעולם הזה, ועל דרך התמורה בעולם הבא, או בגלל חטאי אבות, ומה שייבוא מן הטובה בעבור זכות קודמת, או בגלל זכות אבות, או לנסיון ולבחינה; והמזג (=שילוב) אלה האפנים, וזולתם (=אופנים אחרים) ממה שברורו - סתום (=לא ידוע לנו).

וכמעט שיתגלו עם החקירה עם רב הסבות ל"צדיק ורע לו, רשע וטוב לו" (ברכות זא), ומה שלא יתגלה - יכנע בו (החוקר) אל חכמת ה' וצדקו¹⁴⁴, ויודה האדם בסכלותו (=בחוסר ידיעתו המספקת אף) באלה הסבות הנגלות, כל שכן הנסתרות¹⁴⁵.

וכאשר יגיע בעיניו אל העצם הראשון ומה שיחייב לו מן התארים - יפרש ממנו

הערות - ללמוד ענוים דרכו

142 בתרגום הר"י אבן שמואל הוסיף כאן מעצמו סעיף ובו דברי המלך ששואל אם מותר לחקור בדרכי ההשגחה, ואת הכותרת "חתימת הספר" העביר לסעיף הבא המספר על עליית החבר לארץ ישראל. אולם הנוסח בכ"י שהכותרת "חתימת הספר" באה כאן. ונראה שאף שסעיף זה מקושר לדיון הקודם שבו הובהר שבענייני ההשגחה יש לחקור ולעיין, הוא גם חתימה של כל הספר. ריה"ל חותם את הספר בהבחנה שבין אמונה הנובעת ממפגש עם ההשגחה ובין אמונה הנובעת מהוכחות שכליות, ושזהו הפרי של המאמר הזה אך גם חוזר לנאמר בתשובה הראשונה של החבר היהודי למלך כוזר במאמר א, יא: "אני מאמין באלוהי אברהם, יצחק וישראל אשר הוציא את בני ישראל ממצרים". ועיין בדבריו בסוף סעיף זה.

143 ניתן להבין "תמורה" במובן של גמול ועונש על המעשים. אולם ניתן להבין "תמורה" במובן שהאדם מקבל יסורים ואחר כך יזכה לפיצוי על כך (וכן תרגם פרופ' שורץ), כפירוש רס"ג ורש"י ל"יסורים של אהבה". אולם הרמב"ם (מו"נ ג, יז) ראה בזה עוול ומיאן בכך. וכן הרמב"ן בשער הגמול האריך להסביר שלא כדבריהם. ועיין בדברי ריה"ל לעיל מאמר ג, יא. והרמח"ל בדעת תבונות הביא הסבר עמוק בעניין זה הקשור בהנהגת היחוד ואכמ"ל.

144 כמו שביאר במאמר ג, יא: מתוך ההסתכלות על רוב דרכי ה' שנעשות בסדר ובטוב, יש להבין שגם מה שאין הוא מבין - נובע ממגמות אלו.

145 כן דעת הרמב"ן בשער הגמול: א. ראוי לחקור וללמוד את דרכי השגחת ה'; ב. ניתן להגיע לרוב הסיבות בדרכים הנגלות; ג. יש אירועים חריגים שלא ניתנים להסבר ויש לחזור לאמונה, "כי לא מחשבותי מחשבותיכם ולא דרכיכם דרכי".

(מלחוקר אלו בשכלו), וְיִרְאֶה כִּי מִתְחַתְּיוּ מִחֲצַת אֹר (ה)מְסַנְנֹת אֶת הָרְאִיָּה, וְתִבְצֵר מִמֶּנּוּ הַשְּׁגָתוֹ - לְקַצֵּר (=בגלל חולשת) רְאִיתָנוּ וְתִפְיֶשְׁתָּנוּ, (ו)לֹא לְהִסְתֵּרוֹ (=בגלל היותו נסתר) וְלֹא לְחִסְרוֹנוֹ, כִּי הוּא יוֹתֵר זוֹהָר וּמְפָרֵס וְגִלְיֵי אֶצֶל בְּעֲלֵי הָרְאִיָּה הַנְּבוֹאִית מְשִׁיבֵי טַרְחָן בּוֹ לְהִבָּאת רְאִיָּה¹⁴⁶.

וְתִכְלִית (=ושיא) הַפְּרִתָּנוּ (=הבחנתנו, ב)אֲמַתָּתוֹ (=בהיותו נמצא) - שְׁנִפְיֵר בְּטִבְעֵיּוֹת (=מבין הדברים שקורים במציאות) מֶה שְׂאִין בּוֹ סִבַּת דְּבָר מִן הַטְּבָעִים (=מה שלא ניתן להסבירו על דרך הטבע או המקרה או מעשה האדם הבחיריים), וְלִפְיֶכֶךְ נִיחָסְהוּ אֶל כַּח שְׂאִינוֹ גְּשָׁמִי אֲלֵא אֱלֹהֵי¹⁴⁷. כְּמוֹ שְׂאוֹמֵר גְּלִינוֹס¹⁴⁸ בְּכַח (=על הכוח) הַמְצִיר, וְנוֹתֵן לוֹ יִתְרוֹן עַל שְׂאֵר הַכַּחוֹת, וְרוֹאֶה שְׂאִינָנוּ מִחֲמַת הַמְזֹג (הטבעי של האדם) אֲלֵא לְעִנְיֵן אֱלֹהִי (השופע על האדם מלמעלה). וּבְנִפְלְאוֹת (אנו מבחינים כ)שְׁנִרְאָה הַפּוֹךְ הַעֲצָמִים, וְשְׁנוֹי הַמְּנַהֲגִים, וְהַמְצָאֵת נִמְצָאִים שְׁלֵא הָיוּ, לְלֵא תַחְבּוּלָה קוֹדֶמֶת.

זוֹהוּ הַהִבְדֵּל בֵּין מֶה שְׁנַעֲשֶׂה עַל יְדֵי מִשָּׁה וּבֵין מַעֲשֵׂה הַחֲרָטְמִים בְּלִטְיָהֶם, אֲשֶׁר אֵלֹהֵי הָיוּ בּוֹדְקִים אַחֲרֵיהֶם - הָיוּ מוֹצְאִים תַּחְבּוּלָה, כְּמוֹ שְׂאֵמֵר יְרַמְיָהוּ: "הִבֵּל הֵמָּה מַעֲשֵׂה תַעֲתָעִים בְּעַת פְּקֻדָּתָם יֹאבְדוּ" (ירמיהו י, טו), כְּלוֹמֵר, אִם תִּפְקֹד אוֹתָם וְתִבְדֹּק אַחֲרֵיהֶם, יִהְיוּ לְאִין, כְּדָבָר מְרָמָה. וְהַעֲנִין הָאֱלֹהִי כֹל מֶה שֶׁתִּבְדֹּק אַחֲרָיו - תִּמְצָאֵהוּ כְּזֶהֱבֵה הַטְּהוֹר¹⁴⁹. וְכֹאֲשֶׁר נִגִיעַ אֶל הַמְדַרְגָּה הַזֹּאת, נֹאמֵר שֵׁשׁ שָׁם בְּלִי סִפֵּק דְּבָר שְׂאִינוֹ גְּשָׁמִי מְנַהֵג אֶת כֹּל הַגְּשָׁמִיִּים, יֵלְאוּ שְׁכֻלֵינוּ מִלְּחַקְרוֹ.

וְלִפְיֶכֶךְ נִתְבּוֹנֵן בְּפַעֲלוֹתָיו (של האלוה) וְנַעֲצֵר מִלְּתֹאֵר (את) עַצְמוֹ, כִּי אֵלֹהֵי הַשְּׁגָנוֹ אֲמַתָּתוֹ הִיָּה זֶה חֲסֵרוֹן בּוֹ.

וְלֹא נִשְׁגִּיחַ בְּדַבְרֵי הַפִּילוֹסוֹפִים הַמְּחַלְקִים אֶת הָעוֹלָם הָאֱלֹהִי לְמַדְרָגוֹת¹⁵⁰. וְכֵלֵן אֲצֻלְנוּ - מְדַרְגָּה אֱלֹהִית (אחת, התלויה בעצמה באלוה) מֵאֵז (=מהרגע) שְׂאֵנוּ נִפְרָדִים מִן הַהִגְשָׁמָה¹⁵¹,

הערות - ילמד ענוים דרכו

- 146 עיין מאמר ד, ג-יז.
- 147 כמו שהובהר כמה פעמים בספר שהדרך להכרת מציאות ה' היא על ידי המפגש עם השגחתו, ולא על ידי ניסיונות שכליים להוכיח את מציאותו. ראייה ולא ראייה.
- 148 מגדולי חכמי הרפואה של יוון. הובא גם לעיל במאמר ד, לא. וכוונתו כפי הנראה לכתוב ב"על הכוחות הטבעיים" א, 6, 15 (הערת פרופ' שורץ).
- 149 עיין מאמר א, ח-ט.
- 150 כי גם השכלים הנבדלים משפיעים מעצמותם מלאך וגלגל. אם כן מצד מה שהושפע מהם - הם האלוהים שלו, שהרי הוא מקבל חיות ממנו, ואין לסיבה שמעליו שום שייכות אליו. זו הסיבה שהפילוסוף שואף לדבוק בשכל הפועל ולא בסיבה הראשונה.
- 151 היות האדם בגבולות הגוף גורם לו להתייחס ביראת כבוד למדרגות הרוחניות שמעליו עד כדי היתלות בהן, כמדרגות ביניים בינו לבין האלוה. אולם כאשר אדם מסיר מעליו את גבולות הגוף, הוא מגלה שהעולם הרוחני כולו מדרגה אחת תלויה כולה בשפע האלוהי שמחיה אותה, כמו שהוא מחיה את העולם החומרי. לכן התלות והדבקות של האדם היא רק בה' ולא בשום גורם ביניים.

מסלול 1: יום ד לפרשת משפטים
מסלול 2: יום א לפרשת משפטים

ואין אלא אלוה (ש)מנהיג הגשמים¹⁵². ואשר הביא הפילוסופים להרבות האלוהות¹⁵³ (הוא) התבוננם בתנועות הגלגלים, סכמום והגיעו בהם אל יותר מארבעים, וסברו כי לכל תנועה מהם (קיימת) סבה זולת (=שאינה) סבת האחרת, והוליד להם העיון שאותן התנועות (של הגלגלים) - רצוניות, לא מכרחות ולא טבעיות¹⁵⁴, וחיב שתהיה כל תנועה מנפש, ולכל נפש שכל, ואותו השכל הוא מלאך נבדל מחמר. וקראו לאותם השכלים "אלהים" ו"מלאכים" ו"עלות שניות" וזולת זה מן השמות. והמדרגה האחרונה מהן והקרוכה ביותר אלינו היא ה"שכל הפועל" - חשבו כי הוא מנהיג זה העולם השפיל, אחר כן ה"שכל ההיולי", אחר כן ה"נפש", אחר כן ה"טבע", אחר כן ה"כחות הטבעיים והחינוניים", וכך כל איבר ואיבר. וזה פלו דקדוק (ש)מועיל לחדוד (השכל, אך) לא לאמת, והמתפתה לו - על כל פנים אפיקורוס.

ולפיכך הנח (=עזוב) את מה שהביאו הקראים¹⁵⁵ ראיה מצווי דוד לבנו: "ואתה שלמה בני דע את אלהי אביך ועבדהו" (דהי"א כח,ט), ולמדם מזה שצריך לדעת את האל קראוי (בהוכחות שכליות) ואז (=ורק אחר כך) תתחייב עבודתו¹⁵⁶. אדרבה, לא ירו דוד את

הערות - ילמד ענוים דרכו

152 כי באמת מבחינה רצונית יש רק את הרצון של בורא העולם, וכל השאר - מלאכים וכוכבים - משרתים של רצונו. על כן ניתן לומר שמעל לעולם הגשמי יש רק אלוהות אחת. אין סיבה להתפלל למלאך או כוכב כי אין להם שום כוח עצמי.

153 אריסטו עצמו התלבט בשאלה אם האלוה אחד או שיש כמה אלוהויות. הוא הכריע לצד הריבוי בגלל ריבוי תנועות הגלגלים, שנראה לו שאין התאמה ביניהן (מטפיסיקה ספר יא). זאת לעומת מה שמקובל בפסיקה המודרנית, שכל היקום עובד באחדות אחת ובכללים אחידים, המלמדים על בורא אחד שבראם. למעשה יוצא שאריסטו האמין באל אחד במובן של "מקור החיים" אבל האמין בריבוי אלוהות מצד ההנהגה וההשגחה.

154 הסיבה היא משום שראו שכל דבר שעוזבים אותו - יש לו תנועה ישרה כלפי מטה. והבינו שזו היא התנועה הטבעית. לכן הכוכבים שנעים במעגל - צריך לומר שהתנועה שלהם רצונית - כלומר שיש להם תודעה ורצון. יש להעיר שלא כל הפילוסופים הסכימו שיש לגלגלים תנועה ורצון. רס"ג דחה את דבריהם וטען שהם דוממים. הרמב"ם במו"נ (ב,ד) הלך עם דברי הפילוסופים שיש לגלגלים תודעה ורצון (ועיין בהערות של הרמב"ם במו"נ בחלק ב סוף פרק ב).

155 כשם שבהלכה ביטלו הקראים את המסורת וביטלו את ההלכה על שכל האדם, כך סברו בענייני האמונה. אולם היו מחכמי ישראל שהלכו בכיוון זה באופן חלקי: אף שיש להסתמך על המסורת, מצווה על האדם לברר כפי כוחו בדרכי ההיגיון השכליות את עיקרי האמונה [רס"ג בהקדמתו לאמונות ודעות ובמאמר ג,א. וכן הרמב"ם בספר המצוות בארבע המצוות הראשונות - לדעת מציאות ה' ואחדותו, ולאהוב אותו וליראה ממנו על ידי העיסוק בו. וכן במו"נ ג,גא במשל המלך]. ויותר מכך: רבנו בחיי ב"חובות הלכות" סובר שלא ניתן להגיע לעבודת ה' ללא הברור השכלי של ענייני האמונה - כי "חובות האיברים" תלויות ב"חובות הלכות". אולם ריה"ל עומד בכיוון השני: עבודת ה' אינה תלויה בהוכחות האמונה בשכל, אלא בידיעת יסודות האמונה ממסורת אבות. ובכלל אין מצווה להוכיח בשכל את יסודות האמונה. הדרך להגיע לידיעת עיקרי האמונה היא העבודה התמימה המביאה לנבואה או לרוח הקודש.

156 זאת בניגוד גמור לדברי החבר במהלך הספר שהמחויבות למצוות באה בעקבות ההשגחה האלוהית שה' השגיח על ישראל מיציאת מצרים והלאה, וידיעת ה' היא תוצר של העבודה, במידה והאדם זוכה למדרגת הנבואה.

שלמה) אֵלָא לְקַבֵּל מֵאֲבִיו וְזִקְנָיו (את) אָמוּנַת אֱלֹהֵי אֲבֹתָם וְאֱלֹהֵי יִצְחָק וְאֱלֹהֵי יַעֲקֹב (באומר "אלוהי אביך"), אֲשֶׁר הִתְחַבְּרָה אֲלֵיהֶם הַשְּׁגָחָתוֹ וְקִיָּם לָהֶם יַעֲוֲדוּ בְּרַבּוּי זֶרַעַם, וִירֵשֶׁת אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל, וְהִשְׁרָאת הַשְּׂכִינָה וְזוּלַת זֶה. וְכַמּוֹ אָמְרוּ: "אֱלֹהִים אֲשֶׁר לֹא יִדְעוּם" (דברים כט, כה), וְ"אֲשֶׁר לֹא יִדְעֻם" (שם יא, כח), לֹא רָצָה (=התכוון, הכתוב) בְּזֶה הַיְדִיעָה בְּאִמְתָּתָם, אֵלָא אֲשֶׁר לֹא רָאִיתָם מֵהֶם לֹא טוֹבָה וְלֹא רָעָה¹⁵⁷, וְלִפְיֶכֶךְ אֵל תִּקְוּוּ לָהֶם וְאֵל תִּירָאוּ מֵהֶם.

שאלות מנחות:

- ✦ מדוע על ענייני ההשגחה יש לחקור ולברר ואילו על ענייני מציאות ה' אין לחקור?
- ✦ מה מועילה החקירה בענייני ההשגחה אם לבסוף האדם צריך לומר לעצמו שאין הוא מבין בסתרי הנהגת ה' בעולם?
- ✦ סוף דברי ריה"ל כאן מהווים סיכום לא רק לסוגיית ההשגחה אלא לכל המאמר החמישי, כיצד?

הערות - ילמד ענויים דרכו

157 הרי שמוכח מהכתובים שה"ידיעה" היא המפגש החי עם ההשגחה, ולא ידיעת העצמות.

מסלול 1: יום ד לפרשת משפטים

מסלול 2: יום א לפרשת משפטים